

**DIFERÈNCIES SEGONS EL NIVELL D'ESTUDIS
EN EL RAONAMENT MORAL PROSOCIAL,
ELS VALORS I L'EMPATIA EN ESTUDIANTS
DE SECUNDÀRIA**

***DIFFERENCES IN PROSOCIAL MORAL
REASONING, VALUES AND EMPATHY
IN SECONDARY SCHOOL STUDENTS DEPENDING
ON THEIR LEVEL OF EDUCATION***

*Manuel Martí-Vilar**
*Javier Palma i Cortés***

Resum

Aquest treball presenta una aproximació a l'estudi del raonament moral prosocial, els valors i l'empatia i de com el seu desenvolupament es veu influït per la variable nivell educatiu. L'objectiu principal és determinar en quina mesura la variable nivell d'estudis influeix en el raonament moral prosocial, els valors i l'empatia dels adolescents. L'estudi es realitza amb una mostra d'estudiants de secundària (n = 114), homes i dones. Els resultats indiquen que la variable seleccionada té efectes significatius sobre diversos aspectes del raonament moral, la disposició empàtica i els valors dels subjectes. A mesura que arriben a un nivell educatiu major, els adolescents presenten nivells de raonament moral prosocial més orientats a valors més internalitzats; mostren més capacitat per a posar-se en el lloc de l'altre i comprendre la situació des del seu punt de vista; i, finalment, valoren més la «felicitat» i l'«autoestima» i menys el fet de «ser obert».

Paraules clau: raonament moral prosocial, valors, empatia, estudiants de secundària.

* Departament de Psicologia Bàsica. Facultat de Psicologia. Universitat de València. Correspondència: Dr. Manuel Martí i Vilar. Departament de Psicologia Bàsica. Grup d'Investigació Pensament i interacció social. Universitat de València. Adreça electrònica: <Manuel.Marti-Vilar@uv.es>.

** Departament de Psicologia Evolutiva i de l'Educació. Facultat de Psicologia. Universitat de València. Orientador Educatiu de Secundària en el IES Benaguasil. Generalitat Valenciana.

Abstract

This article describes an approach to the study of pro-social moral reasoning, values and empathy and how the variable «level of education» can influence its development. The main objective is to compare how the variable «level of education» is related with pro-social moral reasoning, values and empathy of adolescents. The study is conducted with a sample of male and female secondary school students (n=114). The results show that the selected variable is related to various aspects of the subject's pro-social moral reasoning, empathy and values. When adolescents advance in their studies they show levels of pro-social moral reasoning more oriented to internalized values; they show more tend to put themselves in the place of others and understand the situation from their point of view; and finally, they value more «happiness» and «self-esteem» and less «to be open».

Key words: pro-social moral reasoning, values, empathy, secondary school students.

Introducció

La variable nivell d'estudis és una variable molt important, especialment en una etapa de l'adolescència en la qual els adolescents tenen una escolarització obligatòria en el nostre context fins als 16 anys i, després, molts continuen els cursos següents als centres educatius de secundària. En aquesta introducció presentem les aportacions d'aquesta variable tan important en el nostre context en tres constructes de la psicologia moral bàsica com són el raonament moral prosocial, els valors i l'empatia.

Encara que la majoria dels investigadors que han estudiat el judici moral s'han centrat en el raonament moral orientat a la justícia, en l'orientat a la prohibició o el kohlbergià, alguns investigadors han estudiat qüestions relacionades amb la moralitat positiva (p. ex., Eisenberg, 1986; Gilligan i Attanucci, 1988; Palma, 2008, 2013).

Una d'aquestes qüestions és el raonament moral prosocial, açò és, el raonament sobre dilemes morals en què les necessitats o desitjos d'una persona estan en conflicte amb les necessitats o desitjos d'una altra o d'unes altres persones en un context en què el paper de les lleis, normes, dictats de les autoritats, obligacions formals, prohibicions i càstigs és mínim (Eisenberg i Roth, 1980: 375; Eisenberg et al., 1983: 846; 1991: 849; 1995: 1179; Carlo et al., 1992: 331; 1996: 231; Retuerto, 2004).

Els infants i els adolescents sovint s'enfronten amb la decisió d'ajudar-ne altres amb algun cost per a ells mateixos. Moltes vegades, aquestes decisions

són difícils, ja que apareixen en situacions en què les directrius formals externes són absents o no són clares. Les decisions d'aquest tipus han sigut el centre d'atenció dels investigadors interessats en el raonament moral prosocial (Carlo et al., 1996: 231). Aquest tipus de raonament es subdivideix al seu torn en diversos tipus (Eisenberg, 1979; Eisenberg et al., 1983, 1987, 1991, 1995): punt de vista obsessiu i/o màgic de l'autoritat; raonament hedonista; pragmatisme; raonament orientat a les necessitats; raonament estereotipat; orientació a l'aprovació; orientació autoreflexiva empàtica; afecte internalitzat; altres tipus de raonament abstracte i/o internalitzat.

Carlo et al. (1992: 333), en un estudi basat en el *Prosocial Reasoning Objective Measure* (PROM), van trobar efectes principals significatius en el raonament internalitzat i en el raonament orientat a l'aprovació, segons l'edat / nivell d'estudis. Així, els alumnes de 10è van puntuar més alt en raonament internalitzat i més baix en raonament orientat a l'aprovació que els alumnes de 7è. També van trobar una interacció significativa curs x sexe en raonament internalitzat, de manera que els xics de 10è van puntuar més alt que els de 7è, mentre que les diferències de curs en les xiques van ser en la mateixa direcció que en els xics però no van arribar a ser significatives (Carlo et al., 1992: 340). Aquests resultats eren coherents amb els d'Eisenberg et al. (1987, 1991): que els xics adolescents joves puntuen més baix que les xiques en alguns tipus de raonament moral de més alt nivell, però aquestes diferències desapareixen en l'adolescència mitjana, principalment com a resultat d'un augment de justificacions de més alt nivell per part dels xics (Carlo et al., 1992: 346).

Per la seua banda, Eisenberg et al. (1995) estenen l'estudi longitudinal existent sobre raonament moral prosocial als últims anys de l'adolescència o primers de l'edat adulta, açò és, a l'edat de 17-18 i de 19-20 anys, i examinen les relacions del raonament moral prosocial amb conducta prosocial i amb característiques relacionades amb l'empatia. Els seus resultats més rellevants respecte a la variable nivell educatiu són que l'experiència escolar ha sigut associada amb increments en raonament moral potser a causa del nivell general d'estimulació intel·lectual dels cursos escolars i de l'ambient escolar extracurricular (Rest i Narváez, 1991). No obstant això, l'entrada a la universitat no va parèixer que realçara algunes formes de raonament internalitzat en aquest estudi (Eisenberg et al., 1995: 1194).

Finalment, en el nostre context, Mestre et al. (1999) també analitzen la influència de l'edat i el nivell educatiu sobre el raonament moral prosocial. I pel que fa a aquest últim (2n de FP, 3r d'ESO, 2n de BUP, 3r de BUP i COU) sobre el raonament moral prosocial, es troba un creixement gradual del raonament internalitzat des de 2n de FP (amb la puntuació mitjana més baixa) fins a COU (amb la puntuació mitjana més alta) (Mestre et al., 1999: 276-277).

Des de l'àmbit de la Psicologia, els valors s'han estudiat com a constructes psicològics que tenen un important component motivacional i regulador del comportament humà. Segons Rokeach, el sistema de valors d'una persona representa una organització apresada de regles per a fer eleccions i resoldre conflictes entre dues o més formes desitjables de conducta o entre dos o més estats terminals o finals (Rokeach, 1968).

Rokeach ofereix una interpretació de naturalesa psicosocial al tema dels valors quan els defineix com una creença duradora segons la qual un mode específic de conducta o estat final d'existència és personal o socialment preferible a la seua oposició o inversió. L'organització, la jerarquització i la interconnexió de valors dóna lloc al que ell ha denominat sistema de valors, és a dir, l'estructura jeràrquica del conjunt de valors que una persona posseeix.

Totes aquestes creences es formen i desenvolupen prompte en la vida de l'infant. La bibliografia científica sobre la infància i l'adolescència fa referència reiteradament a la família i a l'escola com els nuclis més importants en el procés de transmissió i interiorització de valors. Més tard, a mesura que va creixent el subjecte, aprenen que hi ha certes creences que els altres mantenen; altres creences que ell considera com a veritables, encara que ningú més no les considera com a tals, i altres creences que són arbitràriament qüestió de gust. Així, en conjunt, el sistema de creences total és una organització de creences que varia en profunditat, destinades a mantenir en la persona un sentit d'identitat personal i grupal estable i continu a través del temps (Garcés, 1988).

Rokeach distingeix entre dues classes de valors finals i dues classes de valors instrumentals. Els finals poden ser personals (si la seua orientació és intrapersonal i centrada en el self) o socials (si la seua orientació és interpersonal i centrada en la societat). Per un altre costat, existeixen dins dels valors instrumentals dos subtipus: els morals i els de competència. Els morals es refereixen principalment a modes de conducta i no inclouen necessàriament valors relacionats amb estats últims d'existència. Només es relacionen amb valors instrumentals que impliquen un focus interpersonal, de manera que quan són violats, activen sentiments de culpabilitat per haver actuat erròniament. Els valors de competència són més intrapersonals i no pareixen estar especialment relacionats amb la moralitat, ja que la transgressió ocasiona sentiments de vergonya per la inadequació personal.

A partir d'aquesta definició del valor, Rokeach conceptualitza els sistemes de valors com a organitzacions permanents de creences referides a modes de conducta o estats últims d'existència preferibles al llarg d'un continu de relativa importància que el subjecte utilitza per a resoldre conflictes i prendre decisions. Remarca la idea d'estabilitat en els sistemes de valors. Els sistemes de valors són relativament estables al llarg del temps i la seua permanència depèn, entre altres coses, del grau d'internalització dels valors. Va comprovar que els siste-

mes de valors finals eren més estables que els sistemes de valors instrumentals. Una possible explicació que en dóna és que seria probable que els valors finals siguin apresos més prompte en el desenvolupament del subjecte. Una altra possible explicació és que la llista de valors finals fóra en general més completa que la dels valors instrumentals, la qual cosa faria que el subjecte es mostrara més segur a l'hora d'ordenar-los en una gradació de preferència.

La fiabilitat dels valors finals és superior a la dels valors instrumentals. Ro-keach va detectar factors que afectaven les diferències individuals en l'estabilitat; els subjectes de sexe femení es mostraven en els seus estudis empírics més estables que els homes; aquells subjectes dedicats preferentment a activitats intel·lectuals o amb un nivell educatiu més alt tenien ordenacions més estables que els ocupats o preocupats per problemes socials; la militància o identificació amb un partit polític es relacionava significativament amb l'estabilitat dels valors finals però no amb els instrumentals (Martí-Vilar, 2000).

Les diferents definicions que es donen de l'empatia inclouen processos cognitius i afectius, i d'una manera més o menys explícita fan referència a l'important factor motivacional que el procés empàtic té en la conducta prosocial i altruista. Precisament el component motivador de l'empatia en la conducta altruista és el que ha despertat l'interès per estudiar aquest constructe. Hoffman (1990) afirma que l'empatia és una font de motivació moral perquè estimula la preocupació general pel benestar d'altres. Així mateix, hi ha una considerable evidència empírica que l'empatia és una font d'acció moral (Decety i Ickes, 2009), no sols en el sentit que incrementa l'ajuda i altres conductes prosocials, sinó també en la línia que disminueix l'agressió i altres conductes antisocials.

Abans d'analitzar aquest instrument, cal destacar que en les últimes dècades s'ha posat en relleu la importància de l'empatia en la disposició prosocial de les persones i la seua funció inhibidora de l'agressivitat. En un treball de revisió dels estudis sobre el tema, Eisenberg planteja la importància de l'empatia en el desenvolupament moral de les persones (Eisenberg, 2000), entesa com una resposta emocional que procedeix de la comprensió de l'estat o la situació d'una altra persona i és semblant a allò que l'altra persona sent.

Per tant, la resposta empàtica inclou la capacitat per a comprendre l'altre i posar-se en el seu lloc a partir del que s'observa, de la informació verbal o d'informació accessible des de la memòria (presa de perspectiva) i, a més, la reacció afectiva de compartir el seu estat emocional, que pot produir tristesa, malestar o ansietat. L'empatia així entesa exerciria un paper central en la disposició prosocial dels persones (Eisenberg, 2000).

En relació amb la influència que l'edat i el nivell d'estudis tenen sobre el desenvolupament de la disposició empàtica, diferents estudis s'han dirigit a verificar empíricament els canvis que es produeixen en el desenvolupament de l'empatia durant l'adolescència, canvis que s'orienten a un increment de les ca-

pacitats de «perspectiva de l'altre» i «preocupació empàtica» i una disminució del «malestar personal» que constitueix una resposta més egoista, és a dir, més centrada en el malestar propi que produeix la comprensió del problema de la víctima que en l'estat emocional de l'altre (Davis i Franzoi, 1991).

Carlo, Eisenberg i Knight (1992: 342) realitzaren una anàlisi de desviacions 2 (curs) × 2 (sexe) sobre les puntuacions de 64 subjectes en «perspectiva de l'altre» (Davis, 1980). Obtingueren que els alumnes de 10è curs puntuaven significativament més alt que els de 7è, i que les dones obtenien una puntuació significativament més alta que els homes. Van trobar, a més, una interacció curs × sexe significativa, de tal manera que els xics de 10è puntuaven significativament més alt que els de 7è, però les xiques de 10è no diferien significativament de les de 7è. Una anàlisi semblant indicà que en preocupació empàtica els estudiants de cursos més elevats i les dones puntuaven significativament més alt que els estudiants més joves i homes. Finalment, no hi hagué diferències significatives quant a curs i sexe en malestar personal.

Eisenberg et al. (1995) van trobar un augment de les puntuacions en presa de perspectiva i preocupació empàtica, i un descens en malestar personal des dels 17-18 anys fins als 19-20 anys. A més, les puntuacions dels subjectes en preocupació empàtica als 17-18 anys es relacionaven positivament amb les puntuacions en l'escala d'empatia de Bryant als 11-12 i 13-14 anys, i també amb les puntuacions en preocupació empàtica als 15-16 anys. La preocupació empàtica als 19-20 anys es correlacionava positivament amb l'empatia de l'escala de Bryant als 11-12 i 13-14 anys, i també amb la preocupació empàtica als 15-16 i 17-18 anys.

De manera semblant, les puntuacions en «perspectiva de l'altre» als 17-18 i 19-20 anys es correlacionaven positivament amb la mateixa variable als 15-16 anys. Finalment, el malestar personal es correlacionava positivament entre els 17-18 i 19-20 anys, i el malestar personal als 17-18 i 19-20 anys es correlacionava positivament amb el malestar personal als 15-16 anys (Eisenberg et al., 1995: 1189-1190). Així doncs, les mesures de conducta prosocial, constructes relacionats amb l'empatia i el desig social es mostren relativament estables en períodes de 4 anys o més. Sembla que les diferències individuals en aquestes conductes i reaccions tenen una qualitat permanent en l'adolescència i els primers anys de l'edat adulta (Eisenberg et al., 1995: 1196).

Per tant, es conclou que quan s'avaluen els processos més cognitius (raonament sociomoral) implicats en la conducta moral i conducta altruista, l'adolescència és el període en què comença a desenvolupar-se el nivell superior de pensament postconvencional i, a partir d'ací, la formació i els estudis dels subjectes establiran les diferències en aquests processos de pensament (Mestre, Frías i Tur, 1997: 167-168).

Mètode

Objectius

El disseny d'aquest estudi es concreta en els següents objectius específics:

1. Avaluar el nivell de raonament moral prosocial en població adolescent tal com es mesura el *Prosocial Reasoning Objective Measure* (PROM-R) de Carlo et al. (1992).
2. Avaluar el nivell d'empatia en població adolescent tal com es mesura en l'IRI (*Interpersonal Reactivity Index*; Davis, 1980).
3. Avaluar la preferència de la població adolescent per uns valors o altres tal com la mesura l'Inventari de Valors de Rokeach (1973).
4. Analitzar les diferències dins d'aquestes dimensions en funció de la variable nivell d'estudis.

Mostra

La mostra objecte d'estudi ha sigut seleccionada a l'atzar entre la població d'estudiants de l'Institut Públic d'Educació Secundària «Riu Túria» de Quart de Poblet (València).

En relació amb la variable sexe, hem de destacar que la mostra està equilibrada. Dels 114 subjectes, 55 són homes (un 48% del total) i 59 són dones (un 52%). La distribució de la mostra per grups d'edat s'ofereix en la taula 1.

L'edat mitjana de la mostra és de 15,57 anys i la desviació típica d'1,21 anys. L'interval d'edat oscil·la entre els 14 i els 18 anys. La distribució de la mostra per grups d'edat s'ofereix en la taula 1.

TAULA 1
Distribució de la mostra en funció del sexe i l'edat

		Nombre de subjectes	%
<i>Sexe</i>	<i>Homes</i>	55	48,2
	<i>Dones</i>	59	51,8
<i>Edat</i>	<i>14 anys</i>	26	22,8
	<i>15 anys</i>	32	28,1
	<i>16 anys</i>	29	25,4
	<i>17-18 anys</i>	27	23,7

Instruments

Mesura del Raonament Moral Prosocial: Prosocial Reasoning Objective Measure (PROM). Carlo, Eisenberg i Knight (1992)

El PROM-R (*Prosocial Reasoning Objective Measure*; Carlo et al., 1992) està basat en l'entrevista de raonament moral prosocial d'Eisenberg (Eisenberg et al., 1987). Les diferents històries del PROM-R són adaptacions lleugerament modificades de les històries utilitzades per Eisenberg (Eisenberg, 1979; Eisenberg et al., 1987). De les set històries que conté el PROM-R, quatre es van extraure de l'entrevista prosocial per a xiquets menuts («La inundació», «L'accident», «La història de David i Anna» i «La història de la natació»), una es va extraure de l'entrevista prosocial per a xiquets grans («Història de la donació de sang»), i dues es van construir en col·laboració amb N. Eisenberg i G. P. Knight («La història de Tomàs/Begonya» i «La història de les matemàtiques»). Les sis (o nou) raons que figuren a continuació de cada història o dilema es basen en respostes comunes donades en l'entrevista prèvia d'Eisenberg, corresponents a les categories específiques de raonament moral prosocial (Mestre, Frías, Samper i Tur, 2002).

A partir d'aquestes primeres aproximacions conceptuals podem determinar que el PROM és una mesura de paper i llapis, dirigida a avaluar el raonament moral prosocial dels subjectes. Disposa de dues versions: una per a xiquets, des de 5è de primària fins a 2n d'ESO o de 10 a 13 anys (PROM), i una altra per a adults, a partir de 3r d'ESO o 14 anys en avant (PROM-R). El temps per a omplir el qüestionari se situa entorn de 20-30 minuts.

ESTRUCTURA DEL PROM-R

Aquesta prova està estructurada en set històries (i una història, com a exemple, en la versió per a xiquets) dissenyades per a invocar un conflicte entre les necessitats o desitjos del protagonista de la història i les necessitats o desitjos d'una altra o altres persones. Les set històries o dilemes del PROM-R versen sobre la tria entre diverses opcions desenvolupades en Martí-Vilar i Palma (2010: 186-187).

Un aspecte important del PROM-R és que, encara que es respon a allò que el protagonista de la història hauria de fer i a la importància de les raons per a fer-ho, s'està reflectint el contingut i l'estructura del raonament moral de la persona que omple el qüestionari.

En l'estructura interna de cada una de les històries del PROM-R s'inclouen ítems de raonament hedonista simple (també anomenat benefici hedonista per a un mateix), o de reciprocitat directa; ítems de raonament orientat a l'aprovació, ítems de raonament orientat a les necessitats, ítems de raonament estereotipat,

ítems de simpatia, presa de perspectiva, afecte internalitzat, o raonament abstracte internalitzat i ítems sense sentit.

Els ítems que avaluen cada un dels diferents raonaments prosocials estan distribuïts en cada història de la forma següent: n'hi ha dos de raonament hedonista (hedonista simple o reciprocitat directa), dos de raonament orientat a l'aprovació, un de raonament orientat a les necessitats, un de raonament estereotipat, dos de raonament internalitzat (simpatia, presa de perspectiva, afecte positiu, afecte negatiu, reciprocitat generalitzada o valor internalitzat) i un ítem sense sentit.

A partir d'aquesta anàlisi de l'estructura interna del PROM-R hem de conèixer clarament les característiques principals dels cinc nivells, categories o tipus de raonament moral prosocial:

- Raonament hedonista (HEDON). L'individu està interessat per les conseqüències per a ell mateix, més que no per consideracions morals. Les raons per a ajudar o no ajudar inclouen la consideració del benefici directe per a un mateix, futura reciprocitat i interès per altres persones que l'individu necessita i/o aprecia.
- Raonament orientat a l'aprovació (APROV). Orientació a l'aprovació i acceptació dels altres a l'hora de decidir quina és la conducta correcta. En la justificació de la conducta prosocial són utilitzades consideracions d'aprovació i acceptació dels altres.
- Raonament orientat a les necessitats (NECESSI). Orientació a les necessitats físiques, materials o psicològiques de l'altra persona. L'individu expressa interès per les necessitats físiques, materials o psicològiques d'altres, malgrat que aquestes conflueixen amb les seues pròpies. L'interès és expressat en els termes més simples, a falta de clara evidència de presa de perspectiva autoreflexiva, expressions verbals de simpatia o referència a afecte internalitzat tal com la culpa.
- Raonament estereotipat (ESTÈREO). Orientació a imatges estereotipades de persones bones o dolentes o de conductes bones o dolentes. En la justificació de la conducta prosocial s'utilitzen les imatges estereotipades de persones bones o dolentes o de conductes bones o dolentes.
- Raonament internalitzat (INTERNAL). Els judicis de l'individu evidencien una reacció simpàtica, presa de perspectiva de l'altre i/o afecte positiu o negatiu relacionat amb les conseqüències de les pròpies accions. També caracteritzen aquest nivell l'afecte positiu o negatiu relacionat amb l'autorespecte, pel fet de viure d'acord o en desacord amb els valors propis i les normes acceptades. Les justificacions per a ajudar o no ajudar estan basades en valors, normes o responsabilitats internalitzades, el desig de mantenir obligacions individuals i socials contractuals, i la creença en la dignitat, drets i igualtat de tots els individus.

CODIFICACIÓ DEL PROM-R

En primer lloc, s'obté un valor en cada un dels cinc tipus de raonament moral prosocial. Aquest valor s'obté en cada una dels històries a partir de la valoració per part del subjecte de la importància de les nou raons per què el protagonista de la història hauria d'ajudar o no.

En segon lloc, aquests valors són sumats a través de les set històries i s'obté una puntuació de freqüència (vegeu la taula 2). També s'obté una puntuació de freqüència usant els ítems sense sentit del PROM-R, però únicament a fi de valorar si els subjectes puntuen dues o més desviacions típiques per damunt de la mitjana del seu grup d'edat. En aquest cas, són eliminats (Carlo et al., 1992: 338; 1996: 233). La recollida de dades es va dur a terme mitjançant un seguit de visites realitzades a cada una de les organitzacions estudiades, en les quals tingué lloc una entrevista amb el gerent o, si no n'hi havia, amb el comandament intermedi de l'organització.

TAULA 2

Correspondència ítems PROM-R i dimensió del raonament prosocial que mesuren

	HISTÒRIA DEL PROM-R													
	Primera		Segona		Tercera		Quarta		Cinquena		Sisena		Setena	
<i>Hedonista</i>	4	9	3	8	2	8	5	7	4	9	3	8	6	9
<i>Aprovació</i>	3	8	5	7	4	9	6	8	1	7	5	7	1	8
<i>Necessitat</i>		6		2		5		1		3		4		2
<i>Estereotipat</i>		1		1		6		3		2		2		4
<i>Internalitzat</i>	5	7	4	9	1	7	2	9	6	8	6	9	3	7
<i>Error</i>		2		6		3		4		5		1		5

Finalment, les puntuacions de freqüència són transformades en puntuacions percentuals (són els valors que utilitzarem per a les anàlisis estadístiques) per mitjà de la divisió de cada puntuació de freqüència en cada nivell de raonament per la suma total de les puntuacions de freqüència en els cinc nivells de raonament. Aquest nou valor s'obté gràcies al fet que hi ha anàlisis preliminars en altres investigacions que, usant les puntuacions de freqüència, van suggerir que hi havia un biaix de resposta en l'ús de l'escala: els estudiants tendien a utilitzar els extrems més baixos o més alts de l'escala. Per aquesta raó, conceptualment, les puntuacions percentuals reflecteixen la preferència del subjecte per un tipus de raonament, respecte dels altres tipus (Carlo et al., 1992: 339; 1996: 233).

Mesura de l'empatia: Índex de Reactivitat Interpersonal (IRI). Davis, 1980

En aquesta investigació hem utilitzat com a instrument d'avaluació el qüestionari IRI (Interpersonal Reactivity Índex; Davis, 1980) en la versió castellana. Aquest instrument figura com un dels qüestionaris més utilitzats per a avaluar l'empatia en infants i adolescents (Eisenberg i Miller, 1987). Avalua l'empatia des d'una perspectiva multidimensional, incloent-hi factors cognitius i afectius.

ESTRUCTURA DE L'IRI

L'*Índex de Reactivitat Interpersonal* de Davis (1980) és un instrument que permet mesurar les diferències individuals en les tendències empàtiques des d'un punt de vista multidimensional. Consta de 28 ítems distribuïts en quatre subescales que mesuren quatre dimensions separades del concepte global d'empatia: «perspectiva de l'altre» (PT), fantasia (FS), preocupació empàtica (EC) i malestar personal (PD), amb set ítems cada una.

El format de resposta és de tipus Likert, amb cinc opcions de resposta («No em descriu bé», «Em descriu un poc», «Em descriu bé», «Em descriu prou bé» i «Em descriu molt bé») que es puntuen de 0 a 4, on, com més alta la puntuació, més presència del constructe mesurat.

La característica més destacada d'aquest instrument és que permet mesurar tant l'aspecte cognitiu com la reacció emocional de l'individu quan adopta una actitud empàtica. Les subescales «presa de perspectiva» i «fantasia» recullen l'aspecte cognitiu de l'individu quan adopta una actitud empàtica; d'altra banda, les subescales «preocupació empàtica» i «malestar personal» mesuren les reaccions emocionals davant de les experiències negatives dels altres. Les característiques més destacades de cada subescala de l'IRI són:

- «Perspectiva de l'altre» (PT). Mesura els intents espontanis del subjecte per adoptar la perspectiva de l'altre davant situacions reals de la vida quotidiana i veure així les coses des del punt de vista de l'altre sense experimentar necessàriament una resposta afectiva.
- «Fantasia» (FS). Aquesta subescala té com a objectiu mesurar la tendència del subjecte a identificar-se amb personatges del cinema o la literatura. És a dir, recull la capacitat imaginativa que té la persona, la capacitat de posar-se en el lloc del personatge.
- «Preocupació empàtica» (EC). Mesura la resposta del subjecte en relació amb els sentiments de compassió i afecte pels altres, especialment quan es troben en dificultats.
- «Malestar personal» (PD). Mesura els sentiments d'ansietat i malestar que el subjecte manifesta quan observa les experiències negatives dels altres. Aquesta experiència de malestar personal fa que el subjecte intente alleujar el seu propi estat aversiu en compte d'ajudar l'altre.

CODIFICACIÓ DE L'IRI

Com assenyalen Martí-Vilar i Lorente (2010: 212), l'IRI consta de 28 ítems distribuïts en quatre subescales que mesuren quatre dimensions: «perspectiva de l'altre» (PT), «fantasia» (FS), «preocupació empàtica» (EC) i «malestar personal» (PD), amb set ítems cada una. Per a obtenir la puntuació en cada una d'aquestes escales, simplement hem de sumar les respostes donades pel subjecte en cada un dels ítems que conformen cada escala.

És important tenir en compte l'existència d'ítems en sentit positiu i d'altres en sentit negatiu (taula 3). Hem d'invertir aquests últims per obtenir la puntuació final en cada una de les dimensions de l'empatia que mesura l'IRI.

TAULA 3

Distribució i signe dels ítems per a cada una de les escales de l'IRI

Escales	Ítems
<i>Perspectiva de l'altre (PT)</i>	-3, 8, 11, -15, 21, 25, 28
<i>Fantasia (FS)</i>	1, 5, -7, -12, 16, 23, 26
<i>Preocupació empàtica (EC)</i>	2, -4, 9, -14, -18, 20, 22
<i>Malestar personal (PD)</i>	6, 10, -13, 17, -19, 24, 27

Inventari de Valors de Rokeach (1973)

Actualment l'Escala de Valors de Rokeach és un dels instruments més utilitzats per a avaluar la preferència de valors en diferents cultures, nivells d'edat i formació. Aqueixa preferència ens indicarà el caràcter avaluatiu dels valors, així com la seua dimensió motivacional i reguladora de la conducta (Martí-Vilar, 2000). Diversos treballs demostren la seua validesa i poder discriminatiu per a la seua aplicació a diferents poblacions (Braitwaite i Law, 1985), cosa que l'ha feta una de les proves més utilitzades en la psicologia de caràcter social.

Hi ha dos formats de l'Escala. La diferència entre ambdós consisteix en el fet que mentre que en el format A cada valor o ítem és contestat amb una puntuació ordinal que va d'1 a 18 segons l'ordre preferencial del subjecte, en el format B els ítems o valors han de ser contestats en una escala de Likert de sis punts corresponent a una valoració gradual d'importància que va de «molta importància» a «molt poca importància».

Tal com ens assenyala Martí-Vilar (1994: 66-67), és evident que hi ha una notable diferència entre ambdós maneres de respondre: mentre que el format A implica que el subjecte ha d'anar comparant uns valors amb altres per donar-los la puntuació d'1 a 18 a cada un, en el format B (utilitzat en la nostra investigació) el

subjecte no necessita comparar uns valors amb altres, ja que simplement ha de dir la importància que té per a ell un valor determinat a partir d'una escala de set passos.

CARACTERÍSTIQUES GENERALS

L'Escala de Valors de Rokeach en la seua forma B està constituïda per un total de 36 valors, que prenen forma de 36 ítems numerats de l'1 al 36. Dins d'aquesta organització podem destacar una altra suborganització que marca dues subescales atenent a la diferenciació que va realitzar M. Rokeach entre valors finals (de l'ítem 1 al 18) i valors instrumentals (de l'ítem 19 al 36); vegeu la taula 4.

TAULA 4
Valors finals i terminals Escala de Rokeach

Valors finals	Valors Terminals
1 Una vida confortable	19 Ser ambiciós
2 Una vida excitant	20 Obert
3 Realització	21 Competent
4 Un món en pau	22 Alegre
5 Un món agradable	23 Net
6 Igualtat entre tots	24 Valent
7 Seguretat familiar	25 Indulgent
8 Llibertat	26 Servicial
9 Felicitat	27 Honrat
10 Equilibri intern	28 Creatiu
11 Realització de l'amor	29 Independent
12 Seguretat nacional	30 Intel·lectual
13 Plaer	31 Lògic
14 Aconseguir la salvació	32 Afectuos
15 Autoestima	33 Obedient
16 Respecte dels altres	34 Educat
17 Amistat	35 Responsable
18 Saviesa	36 Autocontrolar-se

A l'hora de l'emplenar-la, el subjecte simplement ha de valorar cada un dels 36 ítems i atorgar-los una puntuació que varia entre 1, si té molta importància, i 6 si té molt poca importància.

Una vegada que s'ha completat l'Escala de Valors, els índexs per a avaluar-la són els següents (Garzón i Garcés, 1986):

- Puntuació individual. No és la més interessant, ja que el més important és comparar entre dos individus o grups l'ordre preferencial de valors d'un subjecte.

- Puntuació comparativa. Compara el sistema de valors (instrumentals, d'una banda; finals, per una altra) de dues persones, per mitjà d'una correlació ordinal.
- Comparació comparativa grupal. Obtenint la mitjana de la puntuació de cada grup per a cada un dels valors, pot fer-se una comparació entre el sistema de valors de dos grups diferents.

En aquest punt hem de destacar una consideració important a l'hora d'establir les relacions entre els valors i els altres constructes de la nostra investigació. És necessari tenir sempre present que la direcció que porta l'escala de valoració de l'Escala de Valors de Rokeach és de sentit contrari a les escales de valoració del PROM-R i de l'IRI. Podríem haver invertit l'escala en la nostra investigació, però hem preferit respectar aquest sentit tal com s'estableix en la majoria d'investigacions que utilitzen aquest instrument.

Procediment

En relació amb l'administració de qüestionaris als subjectes, s'ha parlat amb el director del centre educatiu per obtenir la seua conformitat, s'han establert dates i horaris i s'ha preparat el material a emplenar. Els alumnes han completat un full de dades personals relatives a la variable independent objecte d'estudi, el PROM-R, l'IRI i l'Escala de Valors.

Les sessions han tingut una duració entre 50 i 90 minuts, sempre sense interrupcions. Cada sessió era guiada inicialment amb les pautes següents respecte als alumnes:

- Se'ls informava que la col·laboració que se'ls demanava era per a un treball d'investigació, per la qual cosa tenien la llibertat de contestar o no.
- Se'ls insistia que en els qüestionaris no hi havia respostes correctes o incorrectes, i se'ls indicava que llegiren els qüestionaris amb deteniment i contestaren amb la major franquesa possible.
- Se'ls garantia que tota la informació era anònima i que en res no els comprometia.
- Finalment, s'explicaven de manera oral les instruccions i posteriorment es resolien dubtes individuals que pogueren sorgir mentre contestaven els qüestionaris.

Hem de destacar en aquest punt que quan els subjectes arribaven al moment de contestar els ítems de l'Escala de Valors havíem de remarcar el sentit invers que porta aquest autoinforme, en comparació amb els altres dos, per així evitar biaixos en les dades.

Una vegada completats els qüestionaris, hem introduït les respostes de cada subjecte en el Programa SPSS. Prèviament a les anàlisis estadístiques, s'han aplicat els següents procediments de control de les respostes:

- Respecte al PROM-R, hem pres dos criteris per al control de les respostes. L'un ha sigut obtenir una puntuació en la categoria d'ítems sense sentit igual o superior a dues desviacions típiques per damunt de la mitjana del seu grup d'edat i l'altre ha sigut tenir el qüestionari incomplet.
- Tant en l'IRI com en l'Escala de Valors el procediment de control ha sigut tenir el qüestionari incomplet.

Una vegada depurats els qüestionaris no vàlids, hem passat a la fase d'anàlisi estadística de les dades, on s'han realitzat les anàlisis estadístiques pertinents (anàlisis de variància –ANOVA– i correlacions). A aquest efecte hem pres, com hem comentat a l'inici del capítol, com a variable independent principal (VI) el nivell educatiu. En el grup de les variables dependents (VD) figuren el raonament moral prosocial a través de les puntuacions en les distintes categories de raonament prosocial avaluat per mitjà del PROM-R, l'empatia en les puntuacions de les diferents subescales d'empatia de l'IRI, i cada valor establert en l'Escala de Valors de Rokeach.

Resultats

Efecte de la variable nivell d'estudis en el raonament moral prosocial

A fi d'examinar si el nivell d'estudis dels adolescents i joves exerceix influència sobre les puntuacions en les diferents categories de raonament moral prosocial, s'ha realitzat una ANOVA entre-subjectes d'un factor (taula 5).

TAULA 5
Influència del nivell educatiu en les diferents subescales del raonament prosocial

	Hedon	Aprov	Necess	Estéreo	Internal	PuntCompu
<i>3r ESO</i>	0,262	0,179	0,134	,134	,279	1,817
<i>4t ESO</i>	0,246	0,177	0,133	,133	,298	1,850
<i>1r BATX</i>	0,242	0,186	0,131	,130	,301	1,854
<i>2n BATX</i>	0,255	0,170	0,131	,135	,306	1,874
<i>F</i>	1,953	,772	,273	,365	3,924	2,731
<i>p</i>	,125	,512	,845	,778	,011	,047

Com s'aprecia en la taula 5, el nivell educatiu dels subjectes té un efecte significatiu sobre el raonament internalitzat ($F=3,924$, $p=0,011$) i la puntuació composta PROM ($F=2,731$, $p=0,047$). Com podem observar en la taula 3.1, el raonament internalitzat i la puntuació composta PROM augmenten linealment a mesura que els subjectes avancen en el curs. En la resta de raonaments prosocials l'edat no produeix cap efecte significatiu.

La taula 6 arreplega els resultats de les proves post hoc en aquelles categories de raonament moral prosocial en les quals apareixen diferències significatives en funció del nivell educatiu dels subjectes. Ací apreciem que són els alumnes dels nivells educatius més baixos (3r de l'ESO) els que produeixen diferències significatives amb alumnes de cursos superiors (1r i 2n de batxillerat).

TAULA 6

Comparacions entre grups d'edat en les categories del raonament prosocial internalitzat i la puntuació composta PROM

INTERNALITZAT				Puntuació composta			
	4tESO	1rBATX	2nBATX		4tESO	1rBATX	2nBATX
3r ESO	-0,019	-0,022**	-0,027*	3r ESO	-0,032	-0,037	-0,057***
4t ESO		-0,003	-0,008	4tESO		-0,004	-0,024
1rBATX			-0,004	1rBATX			-0,020

Valor: diferència mitjanes; * Tukey HSD; ** Games-Howell; *** Tukey HSD and Games-Howell.

Finalment, cal remarcar que la prova de correlacions corrobora els resultats obtinguts en les anàlisis anteriors (taula 7), i al mateix temps cal destacar que totes les correlacions (encara que no significatives) són negatives, exceptuant-ne el raonament internalitzat i la puntuació composta (aquests últims sí que són significatius).

TAULA 7

Correlacions entre les subescales de raonament prosocial i el curs

Nivell educatiu	
<i>Hedonista</i>	-0,111
<i>Aprovació</i>	-0,039
<i>Necessitats</i>	-0,082
<i>Estereotipat</i>	-0,006
<i>Internalitzat</i>	0,283**
<i>Puntuació comp.</i>	0,251**

** La correlació és significativa al nivell 0.01 (2 cues).

* La correlació és significativa al nivell 0.05 (2 cues).

Efecte de la variable nivell d'estudis en la disposició empàtica

A fi d'examinar si el nivell d'estudis dels adolescents i els joves exerceix influència sobre les puntuacions en les diferents categories de raonament moral prosocial, s'ha realitzat una ANOVA entre-subjectes d'un factor (taula 8)

TAULA 8
Influència del nivell educatiu en les dimensions de l'empatia

	PT	FS	EC	PD
<i>3r ESO</i>	15,87	15,74	19,15	13,01
<i>4rt ESO</i>	15,94	16,12	19,24	12,29
<i>1r BATX</i>	16,14	14,81	19,86	11,62
<i>2n BATX</i>	16,60	15,15	20,05	11,60
<i>F</i>	4,98	4,26	2,49	21,20
<i>p</i>	,003	,007	,064	,000

A partir dels resultats oferits per l'anàlisi de variància (ANOVA) observem que les diferències que produeix la variable nivell d'estudis són significatives en totes les dimensions de l'empatia menys en la dimensió preocupació empàtica (EC). La taula 8 ens mostra clarament el lleuger augment de la «Perspectiva de l'altre» (PT) i la «preocupació empàtica» (EC) a mesura que els subjectes passen de curs. Al contrari observem, també clarament, el descens que experimenta el «malestar personal» (PD) a mesura que pugem de nivell educatiu.

La taula 9 arreplega els resultats de les proves post hoc en aquelles categories de l'empatia en què apareixen diferències significatives en funció del nivell educatiu dels subjectes. Ací apreciem en la dimensió «presa de perspectiva» que són els alumnes dels nivells educatius més baixos (3r i 4t de l'ESO) els que produeixen diferències significatives amb alumnes del nivell més alt (2n de batxillerat). En la dimensió fantasia (FS) només es fa significativa la diferència entre el grup de 4t de l'ESO i de 1r de batxillerat. Finalment, la dimensió malestar personal (PD) mostra grans diferències entre tots els grups de nivell educatiu, exceptuant-ne la comparació entre alumnes de 1r i de 2n de batxillerat.

TAULA 9

Comparacions entre grups d'edat en les dimensions PT, FS i PD de l'empatia

PT				FS				PD			
	4ESO	1Batx	2Batx		4ESO	1Batx	2Batx		4ESO	1Batx	2Batx
3ESO	-0,07	-0,27	-0,73***	3ESO	-0,37	0,93	0,59	3ESO	0,71***	1,38***	1,40***
4ESO		-0,20	-0,66***	4ESO		1,31***	0,97	4ESO		0,68***	0,69***
1Batx			-0,46	1Batx			-0,34	1Batx			0,02

Valor: diferència mitjanes; * Tukey HSD; ** Games-Howell; *** Tukey HSD and Games-Howell.

Com a última dada interessant que cal destacar, hem de comentar el resultat que s'obté de la prova de correlacions. Aquesta prova corrobora les anàlisis anteriors i, a més, les complementa amb un nou resultat d'acord amb les nostres expectatives. Apareix la correlació positiva entre la preocupació empàtica (EC) i la variable nivell educatiu (taula 10). També hem de destacar que, a diferència del que passava amb la variable edat, en aquest cas sí que és significativa la correlació negativa fantasia (FS) i nivell educatiu.

TAULA 10

Correlacions entre les subescales d'empatia i el nivell educatiu

Nivell educatiu	
PT	0,320**
FS	-0,212*
EC	0,239*
PD	-0,580**

** La correlació és significativa al nivell 0.01 (2 cues). * La correlació és significativa al nivell 0.05 (2 cues).

Efecte de la variable nivell d'estudis en la preferència de valors

Amb l'objectiu d'examinar si el nivell d'estudis dels adolescents exerceix alguna influència sobre les puntuacions en els diferents valors humans s'ha realitzat una ANOVA entre-subjectes d'un factor (taula 11).

Així, podem apreciar que els valors que generen diferències significatives en funció del curs en què es troben els subjectes són: «Tenir felicitat», «Tenir respecte a un mateix» (autoestima, apreciar-se un mateix) i «Ser obert». Hem realitzat les proves post hoc, tal com es mostren en la taula 12, que ens han aju-

dat a determinar d'una forma més específica quins cursos són els que provoquen aquestes diferències significatives.

TAULA 11
Influència del nivell educatiu en la preferència de valors

Valor Final	F	p	Valor Instrument	F	p
1 <i>Confortable</i>	0,79	,499	19 <i>Ambiciós</i>	1,60	,192
2 <i>Excitant</i>	0,39	,754	20 <i>Obert</i>	3,06	,031
3 <i>Realització</i>	0,45	,718	21 <i>Competent</i>	1,49	,220
4 <i>Pau</i>	0,88	,449	22 <i>Alegre</i>	0,89	,444
5 <i>Agradable</i>	0,18	,910	23 <i>Net</i>	1,22	,306
6 <i>Igualtat</i>	1,03	,381	24 <i>Valent</i>	0,44	,720
7 <i>Seg. familiar</i>	0,68	,560	25 <i>Indulgent</i>	2,13	,100
8 <i>Llibertat</i>	2,28	,083	26 <i>Servicial</i>	2,00	,117
9 <i>Felicitat</i>	6,88	,001	27 <i>Honrat</i>	0,58	,626
10 <i>Equilibri</i>	2,37	,074	28 <i>Creatiu</i>	0,49	,687
11 <i>Realit. amor</i>	1,01	,388	29 <i>Independent</i>	2,49	,064
12 <i>Seg. nació</i>	0,61	,609	30 <i>Intel·lectual</i>	0,96	,413
13 <i>Plaer</i>	0,57	,632	31 <i>Lògic</i>	1,36	,258
14 <i>Salvació</i>	0,31	,816	32 <i>Afectuós</i>	1,98	,120
15 <i>Autoestima</i>	3,22	,026	33 <i>Obedient</i>	2,08	,107
16 <i>Resp. altres</i>	0,35	,789	34 <i>Educat</i>	0,62	,601
17 <i>Amistat</i>	1,71	,169	35 <i>Responsable</i>	2,43	,069
18 <i>Saviesa</i>	1,39	,247	36 <i>Autocontrol</i>	2,43	,069

TAULA 12

Comparacions entre grups d'edat en felicitat, autoestima i ser obert

Felicitat				Autoestima				Ser obert			
	4ESO	1Batx	2Batx		4ESO	1Batx	2Batx		4ESO	1Batx	2Batx
3ESO	0,55***	0,41	0,64***	3ESO	0,13	-0,51	0,52	3ESO	0,57	-0,12	0,36
4ESO		-1,14	0,09	4ESO		-0,63	0,39	4ESO		-0,70**	-0,21
1Batx	0,55***	0,41	0,64***	1Batx			1,03***	1Batx			0,47

A partir d'aquests resultats podem concloure sobre la influència de la variable curs en la preferència de valors que els subjectes de 4t d'ESO i 2n BATX valoren més que els de 3r ESO la felicitat; que els subjectes de 2n BATX valoren més que els subjectes de 1r BATX l'autoestima; i que els subjectes de 4t d'ESO valoren més que els de 1r de BATX ser obert.

Discussió i conclusions

Els resultats obtinguts en la mostra d'adolescents avaluada permeten concloure, a manera de resum, que, en general, tant el raonament moral prosocial com l'empatia i la preferència per valors resulten discriminadors en relació amb la variable personal nivell d'estudis, de la forma que es presenta en els punts següents:

1. Quant a raonament moral prosocial, i de manera molt semblant a com s'ha conclòs amb la variable edat (Martí-Vilar i Palma, 2009; Palma, 2013), es pot dir que a mesura que els estudiants avancen de curs s'observa un lleuger augment progressiu del seu raonament internalitzat, així com de la puntuació composta en el PROM.
2. Quant a l'empatia, es pot dir que a mesura que els estudiants avancen de curs augmenten progressivament i de manera significativa els seus nivells de presa de perspectiva, i també disminueixen els de benestar personal, mentre que en el factor fantasia només hi ha un descens significatiu des de 4rt de l'ESO fins a 1r de batxillerat.
3. Quant a preferència per valors, es pot dir que es produeixen diferències significatives en les concepcions que els alumnes tenen de la felicitat i l'autoestima (augmenten la seua importància amb el nivell educatiu), mentre que disminueix significativament la importància de «ser obert».

Els resultats d'aquesta investigació coincideixen, en termes generals, amb altres molt similars que li proporcionen una bona coherència externa. Retuerto i Mes-

tre (2005) conclouen en la seua pròpia investigació que el raonament moral en joves es presenta més internalitzat i abstracte a mesura que més avancen en el seu nivell d'estudis. En la mateixa línia, Al-Ansari (2002) va demostrar en un context multicultural l'efecte significatiu del nivell d'estudis en el raonament moral, en una investigació en què, en canvi, no es van trobar diferències quant a gènere.

A més, proporcionen un bon punt de partida a partir del qual es pot aprofundir en altres aspectes connectats amb àmbits més específics, i relacionar els resultats obtinguts. Per exemple, anant més enllà del nivell educatiu, és interessant també profunditzar si és possible trobar diferències significatives en els alumnes segons el tipus de cultura escolar que projecten al seu centre. En el cas de l'estudi de Barr i Higgins-D'Alessandro (2009), encara que no es van observar diferències significatives entre alumnes d'escoles tradicionals i escoles Just Community (especialment focalitzades a inculcar valors entre els alumnes) en empatia o raonament moral, sí que es va observar que existeix una relació entre el desenvolupament de l'empatia i el desenvolupament d'un sentiment d'estima respecte a la pròpia cultura escolar.

Cal tenir en compte també, sens dubte, les debilitats d'aquest tipus d'investigacions. La més notable és la dificultat de separar la influència de la variable nivell educatiu de la influència de la variable edat, especialment amb mostres de joves i adolescents, en què ambdues majorment s'encavalquen. Per tant, també resulta sempre interessant analitzar la variable nivell d'estudis dins de poblacions adultes, tal com fan Grünh et al. (2008), amb una extensa mostra de persones des de 10 fins a 87 anys. Aquests autors demostren que la variable nivell educatiu, una vegada aïllada, és capaç d'explicar diferències en disposició empàtica més significativament que l'edat. Per altra part, en un context ben diferent, Larose et al. (2010) comparen dins d'una població de policies el seu nivell d'acceptació de la implantació d'una nova cultura organitzativa mitjançant la mesura de la seua preferència pels distints valors del test de Rokeach i troben diferències significatives en diversos d'aquests depenent de la quantitat d'anys d'educació formal que havien cursat.

A tall de conclusió, es podria dir que, si bé la variable edat té un gran paper en el nivell de desenvolupament moral de les persones, cal tenir en compte sempre que la variable nivell d'estudis és molt important de considerar, amb independència del desenvolupament purament maduratiu dels subjectes, igual com ja va ocórrer en l'estudi de Mestre et al. (1995:69), en el qual es conclou que a mesura que els subjectes avancen en el nivell dels estudis es produeix un desenvolupament del pensament moral, aquest és gradual i progressiu. El nivell d'estudis és una variable que no ha sigut massa usada fins ara, però que cal reivindicar, ja que no té el caràcter determinista de l'edat i el seu control i manipulació pot ser molt valuós de cara a establir futurs programes d'intervenció educativa que puguin influir de manera directa en el millor desenvolupament del raonament moral, l'empatia o els valors en els joves.

Referències

- Al-Ansari, E. M. (2002). Effects of gender and education on the moral reasoning of Kuwait University students. *Social Behavior and Personality*, 30, 75-83.
- Barr, J. i Higgins-D'Alessandro, A. (2009). How adolescent empathy and prosocial behavior change in the context of school culture: a two year longitudinal study. *Adolescence*, 44, 751-772.
- Batson, C. D., Klein, T. R. *et al.* (1995). Immorality from empathy-induced altruism: When compassion and justice conflict. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 1042-1054.
- Braithwaite, V. A. i Law, H. G. (1985). Structure of Human Values: Testing the Adequacy of Rokeach Value Survey. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, 1, 250-263.
- Carlo, G., Eisenberg, N. i Knight, G. P. (1992). An objective measure of adolescents prosocial moral reasoning. *Journal of Research on Adolescence*, 2, 331-349.
- Carlo, G., Eisenberg, N., Koller, S. H., Da Silva M. S. i Frohlich C. B. (1996). A cross-national study on the relations among prosocial moral reasoning, gender role orientations, and prosocial behaviours. *Developmental Psychology*, 32, 231-240.
- Davis, M. H. (1980). A multidimensional approach to individual differences in empathy. *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology*, 10, 85.
- Davis, M. H. i Franzoi, S. (1991). Stability and change in adolescent self-consciousness and empathy. *Journal of Research in Personality*, 25, 70-87.
- Decety, J. i Ickes, W. (2009). *The Social Neuroscience of Empathy*. Cambridge: MIT Press.
- Eisenberg, N. (2000). Emotion, Regulation, and Moral Development. *Annual Review of Psychology*, 51, 665-697.
- Eisenberg, N. (1979). Development of children's prosocial moral judgment. *Developmental Psychology*, 2, 128-137.
- Eisenberg, N. (1986). *Altruistic emotion, cognition and behavior*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Eisenberg, N. i Lennon, R. (1983). Sex differences in empathy and related capacities. *Psychological Bulletin*, 94, 100-131.
- Eisenberg, N. i Roth, K. (1980). Development of young children's prosocial moral judgment: A longitudinal follow-up. *Developmental Psychology*, 16, 375-376.
- Eisenberg, N., Carlo, G., Murphy, B. i Van Court, P. (1995). Prosocial development in late adolescence: A longitudinal study. *Child Development*, 66, 1179-1197.
- Eisenberg, N., Lennon, R. i Roth, K. (1983). Prosocial development in childhood: A longitudinal study. *Developmental Psychology*, 19, 846-855.

- Eisenberg, N. i Miller, P. (1987). The relation of empathy to prosocial and related behaviours. *Psychological Bulletin*, 101, 91-119
- Eisenberg, N., Miller, P. A., Shell, R., Mcnalley, S. i Shea, C. (1991). Prosocial development in adolescence: A longitudinal study. *Developmental Psychology*, 27, 849-857.
- Eisenberg, N., Shell, R., Pasternack, J., Lennon, R., Beller, R. i Mathy, R. M. (1987). Prosocial development in middle childhood: A longitudinal study. *Developmental Psychology*, 23, 712-718.
- Garzón, A. i Garcés, J. (1986). Hacia una nueva conceptualización del valor. En: J. Mayor i J. L. Pinillos. *Tratado de psicología*. Tom 7. Madrid: Alhambra.
- Garcés, J. (1988). *Valores humanos: principales concepciones teóricas*. València: Nau Llibres.
- Gilligan, C. i Attanucci, J. (1988). Two moral orientations: Gender differences and similarities. *Merrill-Palmer Quarterly*, 34, 223-238.
- Grühn, D., Rebucal, K., Diehl, M., Lumley, M. i Labouvie-Vief, G. (2008). Empathy across the adult lifespan: Longitudinal and experience-sampling findings. *Emotion*, 6, 753-765.
- Hoffman, M. L. (1990). Empathy and justice motivation. *Motivation and Emotion*, 14, 151-172.
- Larose, A. P., Maddan, S., Caldero, M. i Mathe, A. (2010). Value Change Among Police Recruits in Mexico at a Time of Organizational Reform: A Follow-Up Study Using Rokeach Value Indicators. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 1, 53-77.
- Martí-Vilar, M. (1994). *Estilos educativos paternos y su influjo en el desarrollo moral y la preferencia de valores*. Tesi de llicenciatura. València: Universitat de València.
- Martí-Vilar, M. (2000). *Influjo de la educación en el desarrollo moral, los valores y las creencias de los adolescentes*. Tesi doctoral. València: Universitat de València.
- Martí-Vilar, M. i Palma, J. (2009). Influència del sexe i l'edat en el raonament moral prosocial dels estudiants de secundària. *Anuari de Psicologia de la Societat Valenciana de Psicologia*, 65-85.
- Martí-Vilar, M. i Lorente, S. (2010). Instrumentos para medir la conducta prosocial y altruista. En: M. Martí-Vilar. *Razonamiento moral i prosocialidad. Fundamentos*. (p. 197-216). Madrid: CCS.
- Martí-Vilar, M. i Palma, J. (2010). La medición psicológica del pensamiento moral. En: M. Martí-Vilar. *Razonamiento moral i prosocialidad. Fundamentos*. (p. 169-195). Madrid: CCS.
- Mestre, V., Frías, D., Samper, P. i Tur, A. (2002). Adaptación y validación en población española del PROM: una medida objetiva del razonamiento moral prosocial. *Acción psicológica*, 3, 221-232.

- Mestre, V., Frías, D. i Tur, A. M. (1997). Variables personales y empatía. En: V. Mestre i E. Pérez-Delgado (eds.) *Cognición y afecto en el desarrollo moral: Evaluación y programas de intervención* (p. 163-193). Valencia: Promolibro.
- Mestre, V., Pérez-Delgado, E.; Samper, P. i Martí, M. (1995). Función del nivel educativo y del sexo en el desarrollo moral de los adolescentes. *Revista de Psicología de la Educación*, 59-71.
- Mestre, V., Pérez-Delgado, E., Díez, I., Soler, J. i Samper, P. (1999). El razonamiento pro-social en la infancia y en la adolescencia: Un estudio empírico. En: E. Pérez-Delgado i V. Mestre (coords.) *Psicología moral y crecimiento personal* (p. 259-283). Barcelona: Ariel.
- Palma, J. (2008). *Razonamiento moral prosocial, empatía y valores humanos en estudiantes de secundaria*. Trabajo de Investigación DEA. València: Universitat de València.
- Palma, J. (2013). *Componentes cognitivos y afectivos en la configuración moral de los adolescentes*. Tesis doctoral. València: Universitat de València.
- Rest, J. R. i Narváez, D. (1991). The college experience and moral development. En: W. M. Kurtines i J. L. Gewirtz (eds.), *Handbook of moral behaviour and development* (p. 229-245). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Retuerto, A. (2004). *Desarrollo del razonamiento moral, razonamiento moral prosocial y empatía en la adolescencia y juventud*. Tesis doctoral. València: Universitat de València.
- Retuerto, A. i Mestre, M. V. (2005). Influencia de las variables sexo, edad y educación formal en el razonamiento prosocial de adolescentes y jóvenes. *Psicología Educativa. Revista de los Psicólogos de la Educación*, 11, 27-50.
- Rokeach, M. (1968). *Beliefs, attitudes and values: A theory of organization and change*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.